

*Н.В. Коваліско,
канд. соціол. наук*

*Natalia V. Kovalisko,
Ph.D in Sociology*

ДИНАМІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ: СПЕЦИФІКА СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ

Abstract. Various methodological approaches to the analysis of the social mobility in a stratified space are considered. The state and the possibilities of empiric studies of the processes of social mobility in the Ukrainian transformational society are analyzed.

Постановка проблеми. Кожна людина переміщується в соціальному просторі, в суспільстві, в якому вона живе. Іноді ці переміщення легко відчуються й ідентифікуються, наприклад переїзд індивіда з одного міста в інше, перехід з одного місця праці на інше, зміна сімейного становища тощо. Це змінює позицію індивіда в суспільстві і говорить про його переміщення в соціальному просторі. Однак існують такі переміщення індивіда, які важко визначити не лише оточуючим його людям, але і йому самому. Наприклад, складно визначити зміну становища індивіда у зв'язку із зростанням (або падінням) престижу, збільшенням або зменшенням можливостей використання влади, зміною доходів тощо. Разом з тим, такі зміни в позиції людини в кінцевому підсумку позначаються на його поведінці, системі взаємовідносин у групі, потребах, установках, інтересах і орієнтаціях. У зв'язку із цим важливо визначити, як здійснюються процеси переміщення індивідів у соціальному просторі, які отримали назву процесів соціальної мобільності.

У соціології найкращим способом отримання інформації про соціальну стратифікацію є вивчення соціальної мобільності. Адже, щоб простежити за рухом індивідів, слід якнайточніше описати, визначити, виміряти ті позиції, між якими вони просуваються, встановити суспільно значущий критерій (чи критерії) їх ієрархізації (ранжування). Вирази, на зразок «вищі та нижчі класи», «просування по соціальній драбині», «його становище дуже високе», «існує велика соціальна дистанція» тощо, досить часто використовуються як у повсякденних судженнях, так і в економічних, політологічних та соціологічних працях. Усі ці вирази вказують на існування того, що можна визначити терміном соціальний простір. Тільки в деякому соціальному просторі нерівностей (стратифікованому просторі) має сенс твердження про мобільність, адже в іншому випадку неможливо буде говорити ні про інтенсивність цього процесу, ні про

напрями руху вгору чи вниз по соціальній ієрархії, ні про подолання соціальної дистанції між соціальними позиціями тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить, що більшість дослідників констатують той факт, що специфічною межею соціальної мобільності в трансформаційному суспільстві є переважання низхідної соціальної мобільності, що обумовлена не переміщенням респондентів з груп з вищим статусом в групи з нижчим статусом, а пониженням статусу окремих соціальних груп. Соціальна мобільність, як висхідна, так і низхідна, спостерігається не по всіх стратифікаційних параметрах. Зокрема, існують групи, що переміщаються одночасно вгору по одних параметрах і вниз по інших. Такі групи мають перехідний характер, їх динаміка нестабільна. Тим часом, протягом останніх десятиліть мобільність була і масовою, і інтенсивною, можливо, швидше, вимушеною, ніж добровільною, навіть всупереч обмеженням (наприклад, зростання рівня безробіття, низькі доходи більшості населення, відсутність ринку житла, система прописки тощо) щодо переміщення індивідів між нерівноцінними позиціями.

Основними напрямками досліджень соціальної мобільності в трансформаційному суспільстві є вивчення особливостей структурної перспективи в сучасній соціології, методів і основних результатів досліджень соціальної мобільності. Аналізується вплив сучасної соціально-економічної ситуації в Україні на переміщення між різними соціальними позиціями; тенденції міжгенераційної мобільності; престиж професій та професійна мобільність; структурна та обмінна мобільність; практики виживання або вимушена професійна, трудова мобільність в роботах таких українських соціологів, як С.О. Макєєв, С. Войтович, І.М. Прибиткова, С.М. Оксамитна, О. В. Симончук та ін. [1].

Професійну мобільність розглядають у своїх дослідженнях К.Г. Барбакова, В.М. Войтович, С.А. Кугель, І.О. Мартинюк, В.Л. Осовський, М.Х. Тітма, О.І. Шкартан, В.А. Ядов та ін.

У сучасний період виникають нові шляхи пересування спеціалістів традиційних професій, зароджуються нові професії та соціальні групи. Є велика кількість досліджень нових видів діяльності, соціальних груп, які з'явилися в наш час (Т.І. Заславська, І.Н. Лайша, Н.С. Грищенко, В.Г. Смольков, А.В. Бабаєва, А.Е. Чирикова, О.В. Перепьолкін, А.П. Журавльов, В.П. Позднякова, В.А. Чередниченко, В.І. Подшивалкіна і ін.)

Різні підходи до вивчення вертикальних і горизонтальних типів професійних кар'єр можна простежити в таких дослідників, як С.А. Кугель, О.І. Шкартан, О.І. Нікандров, М.Ф. Черниш, М.М. Мокляк, І.С. Мангутов, О.В. Криштановська, С.М. Оксамитна тощо. Загалом суперечки виникали щодо їхніх функціональних особливостей, обговорювались фактори, які сприяють професійному переміщенню спеціалістів у різних напрямках (вертикальному і горизонтальному), ставилося питання, чи існують розбіжності між цими типами кар'єр.

Вивчення професійного самовизначення з позицій соціально-трудових переміщень знайшло своє відображення в роботах Е.І. Головахи, В.Л. Осовського, М.Х. Тітми, В.Н. Шубкіна, В.О. Ядова. Розробкою окремих аспектів цієї проблеми займалися В.С. Магун, І.О. Мартинюк, В.І. Паніотто, І.М. Попова, Е.Є. Смирнова, М.Н. Сулейманова, В.Ф. Чорноволенко та ін.

Постановка завдання. Дослідницькою метою є теоретичне осмислення різних методологічних підходів до проблеми соціальної мобільності. Для дослідження будь-якого соціального явища і процесу важливе значення має чітке використання термінології. З поняттям “мобільність” тісно пов’язані і такі терміни, як “рух” (пересування, просування і переміщення). Тому певні зміни в становищі індивіда деякі вчені пропонують вважати мобільністю [2, с. 184].

Найбільш загальним із вживаних для позначення мобільності понять є термін “рух”. На відміну від інших термінів, він може означати лише перемену місця праці (наприклад, перехід з однієї бригади в іншу) без зміни статусу самого працівника. Економісти часто використовують також поняття “розподіл” і “перерозподіл” робочої сили (рідше працівників). Однак соціологи і психологи ними мало послуговуються, бо вони характеризують процеси, в яких переважно відображені виробничі інтереси. Близьким до цих понять є термін “переміщення”.

Таким чином, найбільш загальну характеристику зміни положення кадрів на підприємстві (не враховуючи терміну “рух”) передає поняття “мобільність”. Це поняття означає будь-яке переміщення працівника (в тому числі, й потенційне), за виключенням його механічних просторових переміщень по території, пов’язаних з його виробничою і громадською діяльністю та іншими потребами.

Проблема зайнятості населення тісно пов’язана з проблемою мобільності. Поняття “соціальна мобільність” означає рух індивідів чи групи між різними соціально-економічними позиціями. Існують деякі розбіжності у тлумаченні поняття соціальної мобільності в колишній радянській суспільній науці і в західних соціологів.

Інтерпретація поняття “мобільність” ще більше ускладнюється, якщо це явище (процес) розглядається як соціальне явище. Визначаючи поняття “соціальна мобільність”, необхідно спочатку розглянути термін “соціальний”. У вузькому значенні його пов’язують, як правило, з існуванням класів, груп і прошарків суспільства.

Поняття “соціальна мобільність” увів у 1927 р. П. Сорокін. Під ним розуміють: «будь-який перехід індивіда чи об’єкта, чи цінності, здійснений чи модифікований завдяки діяльності, від однієї соціальної позиції до іншої»[3, с. 375].

Західна соціологічна думка, вивчаючи соціальну мобільність, зосередилася на дослідженні переходів, переміщень з одних соціальних прошарків в інші. Емпіричне вивчення процесів мобільності почалося в перші роки після Другої світової війни, у 1950-і рр. розгорнулося в ряді країн (Велика Британія, Швеція), але головними постачальниками класичних зразків методики і статистичного аналізу процесів мобільності є американські соціологи. У вітчизняній соціології перші відгуки на бурхливе зростання нових напрямів досліджень західної соціології датуються кінцем 50-х — початок 60-х рр. ХХ ст.

Окремі праці з розробки проблеми соціальних переміщень належать таким американським авторам: С. Ліпсет і Р. Бендікс, П. Блау і О. Данкен, Д. Фрезерман і Р. Хаузер. Безперечно, дослідження мобільності проводилися в різних країнах, але те, як проводити дослідження, які використовувати поняття, яку залучати статистику до обробки емпіричної інформації, — це впроваджується з подачі американських соціологів.

У процесі емпіричних досліджень мобільності уточнювався і сам предмет вивчення. На думку найбільш впливових соціологів у цій галузі знань — П. Блау і О. Данкена, — емпіричне дослідження мобільності повинно бути зосереджене на аналізі тих умов, які впливають на професійні досягнення, і мобільності в межах наявних інституціональних відмінностей конкретного суспільства.

У книжці П. Блау і О. Данкена “Американська професійна структура” ґрунтовано репрезентативну загальнонаціональну вибірку, зроблено спробу створити метричну шкалу соціальної диференціації, використано складну статистику, а також вони відмовилися від попередніх тверджень і апеляцій щодо отриманих у дослідженні даних [4].

Робота Блау і Данкена надихнула багатьох соціологів на конструювання методик вимірювання престижу і статусу, а також на проведення на цій основі порівняльних досліджень. Трейман створив міжнародну шкалу престижу професій в громадській думці. Водночас Д. Фрезерман і Р. Хаузер висловили сумніви щодо використання престижу як міри професійного статусу при вивченні соціальної мобільності, оскільки вимірювання престижу призводить до підвищення ступеня спадкоємності професійного статусу.

У другій половині 70-х — початку 80-х рр. ХХ ст. інтенсивно проводяться міжнародні дослідження мобільності. Їх головна мета — встановити загальне і особливе в протіканні процесів мобільності в залежності від соціально-економічних і соціально-класових, культурних і політичних умов конкретної країни. Останнім часом дослідницький інтерес полягає у виявленні динаміки мобільності. Основними є поняття структурної і циркулюючої мобільності. Розробляються математичні моделі, що дають змогу відділити один вид мобільності від іншого. Показники мобільності використовуються для характеристики ступеня “відкритості” соціальних груп [5, с. 7]. Аналізуються також динаміка процесів мобільності і одночасно висловлюються сумніви щодо можливості відділення структурної мобільності від циркулюючої.

У цей період інтенсивно розробляються зразки міжгенераційної стратифікації. Такі науковці, як Генцбум, Трейман та Алті, приходять до тверджень, що міжгенераційна мобільність викликається і управляється соціально-економічним статусом; у всьому світі спостерігається міжгенераційна професійна іммобільність; у різних країнах і в різний час зразки міжгенераційної мобільності взаємно відрізняються. У більшості країн відбувається повільне, але стабільне збільшення відносної мобільності. Дослідження статусних досягнень свідчать, що освіта суттєвіше впливає на професійний статус, ніж професія батьків, і що цей вплив не залежить від соціального походження. У той же час освіта виявляється важливим механізмом передачі переваг і привілеїв від покоління до покоління [1, с. 22; 6].

На думку чеського соціолога Н. Форманека, мобільність є спеціальною концепцією і методом у рамках теорії та методів соціології, що досліджує масові пересування індивідів (зокрема, страт і груп), які виникають з руху, зміни, розвитку соціально-класової структури і в її рамках. Зокрема, як цей рух відбивається на життєвому шляху індивідів, і зворотний вплив цих переміщень на розвиток соціально-класової структури, їх взаємозалежність [7, с. 10].

У вітчизняній соціології поняття соціальної мобільності набуло іншого змісту. Найбільш визнаним було тлумачення соціальної мобільності, сформульоване М. Руткевичем, котрий вважав, що поняття “соціальна мобільність” містить у собі уявлення про будь-які процеси мінливості в соціальній структурі [8, с. 15]. Інший вчений – В. Пароль соціальну мобільність розглядає як зміну соціальної позиції індивіда [9, с. 23].

Радянські соціологи наголошували на необхідності планомірного управління процесами соціальної мобільності, щоб мати змогу регулювати і вдосконалювати ті чи інші мобільні процеси, передбачаючи їх можливі напрями, нівелювати негативні явища [10, с. 12].

Велику і постійну увагу дослідників привертала така форма мобільності, як плинність кадрів у зв’язку з великими масштабами руху працівників між підприємствами. Дослідження цієї форми мобільності значною мірою стимулювало становлення і розвиток прикладної соціології.

Що ж до інших форм мобільності на підприємствах, то з’являлося все більше досліджень, що стосувалися внутрізаводських форм трудової мобільності. Тут слід, перш за все, згадати роботи Ф.Р. Філіпова, М.Н. Руткевича про соціальну мобільність. Висунута ними концепція соціальних переміщень застосовується в багатьох дослідженнях [11; 12, с. 17].

У деяких опублікованих роботах мобільність кадрів розглядалася як фактор системи стійкості кадрів на підприємстві. Так, М.І. Полозова і В.С. Панюков, аналізуючи мобільність, не диференціюють її на види, а розглядають як зовнішню і внутрішню виробничу мобільність. Велике теоретичне і практичне значення має виконаний ними аналіз потенційної трудової мобільності [2, с. 26].

Економісти розглядають соціальну мобільність з точки зору відтворення трудових ресурсів, зміни професійного та кваліфікаційного статусу робітників як виробників і споживачів матеріальних благ. Системність досліджень вимагає також соціологічного та соціально-психологічного підходів. Соціологи і психологи до вивчення соціальної мобільності підходять з точки зору соціальної структури суспільства, його складових елементів. Проблемі соціальної мобільності приділяли увагу такі відомі вчені-соціологи колишнього Радянського Союзу, як Н.С. Бляхман, Ф.Р. Філіпов, М.Н. Руткевич та ін. Серед цих досліджень великий інтерес викликають дослідження новосибірських вчених Т.І. Заславської, Є.Г. Антосенкова, Р.В. Ривкіної та інших, котрі запропонували методичні рекомендації до вивчення мобільності трудових ресурсів [11, с. 12].

Серед українських учених проблемами соціальної мобільності займалися Л.О. Олесевич, М.І. Долішній, С.Й. Вовканич, С.М. Злупко, С.О. Макеєв та ін.

Л.О. Олесевич визначав соціальну мобільність як комплексний динамічний соціальний процес, який має складну внутрішню структуру і проявляється в різноманітних формах. Цей процес зміни соціальних статусів працівників, переходу їх з однієї соціальної групи в іншу супроводжується чи не супроводжується зміною місця чи характеру праці. Соціальна мобільність, на його думку, повинна бути регульована й контрольована. Планування і створення цілісної системи управління соціальною мобільністю дасть змогу на більш високому рівні вирішувати актуальні соціальні проблеми [7, с. 25].

С.Й. Вовканич наголошує на необхідності диференційованого вивчення цього складного суспільного явища, тобто потрібно розрізняти соціальну мобільність на підприємстві, на рівні колективу, соціальної групи, суспільства і окремого індивіда. Соціальна мобільність – це не кількісний процес зміни соціальних статусів, переходу з однієї соціальної групи в іншу. Вона є суттєвим фактором соціальної динаміки, своєрідним соціальним “ліфтом” [7, с. 33].

Є.К. Лазаренко поняття соціальної мобільності розглядає в широкому і вузькому значенні. У вузькому значенні воно охоплює власне соціальну сферу, в центрі якої знаходяться зміни професійно-кваліфікаційної і соціально-демографічної структури колективу. У широкому розумінні соціальна мобільність являє собою всю якісну рухливість суспільства, колективу, тобто стан економічної, організаційної, соціальної та управлінської діяльності. Головним організаційним засобом управління соціальної мобільності є соціальне планування [7, с. 45].

У стратифікованих суспільствах, а інших просто не існує, на думку С.О. Макеєва, винагорода у вигляді доходу, престижу та влади немовби закладена в конкретні позиції. Індивіди можуть володіти ними, рухаючись між позиціями. Процес переміщення між ієрархічно і функціонально організованими елементами соціальної структури (класами, верствами, групами та категоріями населення, позиціями) називають соціальною мобільністю. Збільшити чи зменшити дохід, владу, престиж як результат переходу на іншу позицію, до іншої групи означає здійснити соціальну мобільність. Соціологи вивчають міжгенераційну мобільність, порівнюючи власне соціальне становище із соціальним становищем батьків (частіше батька), а також внутрішньогенераційну мобільність, фіксуючи зміну соціального становища і статусу респондента протягом життя [13, с. 124].

Поняття соціальної мобільності в радянській соціології так і не отримало достатньої наукової визначеності, його трактування в різних дослідженнях і контекстах неоднозначне. Для багатьох дослідників характерним було пояснення соціальної мобільності лише як зміни будь-яких процесів у соціальній структурі, а не як соціальної закономірності. Мобільні процеси нерідко розглядаються лише як переміщення кадрів на підприємстві і за його межами, між тим – це тільки одна з форм мобільної поведінки. Багато положень було зумовлено існуючою командно-адміністративною системою, яка не відображала реальних процесів у суспільстві [9, с. 26]. Аналіз проблем соціальної мобільності має особливе значення для суспільства в період тотальних змін та структурних перетворень, коли розриваються старі соціальні зв'язки, а нові ще перебувають у процесі кристалізації.

Отже, теоретико-методологічні підстави, вимірювальні процедури і висновки досліджень, що проводилися вітчизняними соціологами, суттєво відрізнялися від робіт західних соціологів. Соціальна структурація суспільства як контекст мобільності являла собою переважно сукупність професійно-кваліфікаційних груп, видів зайнятості і галузей, а також соціальних типів сім'ї. Результати вітчизняних досліджень давали досить обґрунтовану і ідеологічно прийнятну картину соціальної рухливості українського суспільства, перш за все міського

населення [4; 7; 10]. Схеми ж класової структури, теоретичне і емпіричне обґрунтування яких належить соціологам, що вивчають індустріально розвинуте західне суспільство, раніше як модель структурування і аналізу тенденцій рухливості населення нашої країни не використовувалися. Проте, у 90-і рр. ХХ ст. це стало можливим.

В основу аналізу міжпоколінної соціальної мобільності в Україні були покладені результати дослідницького проекту “Ставлення до перетворень”, здійсненого співробітниками фірми “Социс” в 1993 і 1995 рр. В основу соціальної ідентифікації респондентів покладена схема класової диференціації сучасного суспільства, розроблена англійським соціологом Дж. Голдторпом, яка використовується ним для національних і порівняльних досліджень соціально-класової структури і тенденцій соціальної мобільності [14].

Схема Голдторпа складається із семи основних класів, утворених на основі диференціації позицій зайнятості на ринку праці, а також у виробничих одиницях (підприємствах, організаціях, фірмах і т.п.). Іншими словами, позиції в соціальному просторі диференціюються в термінах відносин зайнятості. Голдторп посилається на К. Маркса і М. Вебера – класичні джерела такого підходу, визнаючи необхідність адаптації початкових принципів з метою аналізу класової мобільності зайнятого населення індустріально розвинених країн середини і другої половини ХХ ст. [1, с. 79]

У соціології склалися дві основні традиції інтерпретації і вимірювання соціальної рухливості індивідів. Згідно з першою, мобільність описується як переміщення всередині класової структури, в конструкцію якої не закладений принцип ієрархічної побудови або впорядкування класів. Рух індивідів відбувається між соціальними позиціями, що визначаються в термінах відносин зайнятості усередині ринку праці і реально функціонуючих підприємств і організацій. Представники іншої традиції вважають за краще говорити про вертикальні переміщення індивідів між соціальними спільностями (класами, стратами), стратифікованими на підставі таких критеріїв, як соціально-економічний статус, престиж, освіта, влада і т.п. Вивчаючи мобільність, Голдторп схильний інтерпретувати класову структуру, в якій здійснюються переміщення індивідів у структурі зайнятості, а не соціальній ієрархії, хоч і визнає, що за відносинами зайнятості може стояти нерівний доступ до соціальних ресурсів, влади, винагород тощо, а отже, можливість інтерпретації індивідуальних переміщень – висхідної або низхідної соціальної мобільності.

Застосування класової схеми Голдторпа для аналізу структури українського суспільства хоч і виявилось прийнятним, проте існує цілий ряд особливостей, характерних для України середини 1990-х рр. До цього часу, незважаючи на перетворення в економіці і на ринку праці, в загальній кількості активного населення існувало дуже мало позицій і відповідно індивідів, яких можна було б ідентифікувати як великих, середніх і дрібних власників. Тим більше, що вони слабо представлені у вибірці аналізованих досліджень. Стосовно українського суспільства, де порівняно велика частина населення продовжує займатися сільськогосподарською працею, а городяни переважно є такими тільки в першому або в другому поколінні, цілком доцільним уявляється виділення ще од-

ного класу найманих робітників, зайнятих виключно сільськогосподарською працею [1, с. 82].

У рамках сучасної соціології загальноприйнято розрізняти мобільність структурну та обмінну (циркулюючу). Обидва види мобільності є похідними від принципово різних факторів. Структурна мобільність, зумовлена прогресивним розвитком техніки і технології, зрушеннями в професійній структурі, у структурі зайнятості та ринку праці, змінами у відносинах власності. Обмінна ж мобільність визначається власне соціальними факторами: розширенням доступом до загальної та спеціальної освіти, вирівнюванням шансів на отримання доступу до занять і професій, які користуються найбільшою популярністю і повагою, трансформацією структури цінностей і мотивів трудової поведінки. Відповідно, соціальну мобільність спричиняють об'єктивні обставини: структурні зрушення в економіці, зміни в характері і змісті суспільного поділу праці та відносинах власності, послаблення закріпленості груп працівників за соціально і економічно нерівноцінними видами діяльності тощо [12, с. 331].

Особливість ситуації в Україні полягає в тому, що не тільки індивіди переміщуються між позиціями, але і самі позиції рухаються одна відносно іншої і ніяк не можуть утворити нові, скільки-небудь стабільні конфігурації. Інакше кажучи, сама соціальна структура стала рухливою, що значно утруднює і знецінює дослідження мобільності в рамках традиційних концептуальних схем [1, с. 3].

У відповідності із сучасними уявленнями соціальна структура не являє собою чогось, що знаходиться виключно зовні індивідів. Навпаки, вона суттєво габітулізована, вмонтована, точніше, невідомим або ж загадковим чином поміщена в індивідів (посилання на соціалізацію і отриману освіту пояснює далеко не все). Звідси випливає, що в процесі мобільності люди переміщують структури разом із собою: у мешканця сільської місцевості, що переїхав до міста, перенесена з собою структура матеріалізується у звичках, побуті, способах проведення вільного часу і свят. У цьому розумінні структура, як би ми не заперечували даний факт, постійно рухлива, вона переноситься індивідами з приписаного на реально досягнуте місце в соціальному просторі [16, с. 11].

Узагальнюючи результати досліджень соціальної мобільності, можна констатувати, що при її вивченні враховуються чинники, що справляють значний вплив на індивідуальні позиції в соціальній структурі в момент проведення дослідження. У поле зору соціологів зазвичай потрапляють мікросоціальні чинники (соціальна позиція батьків, їхня освіта або освіта самого індивіда). Та обставина, що з часом змінюються відносні позиції груп усередині соціальної структури, що один і той же формальний рівень освіти або одна і та ж професійно-посадова позиція можуть в різні періоди відповідати різним соціальним статусам, в дослідженнях соціальної мобільності часто залишається без уваги.

-
1. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / С.А. Макеев, И.М. Прибыткова и др. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – 204 с.
  2. *Панюков В.С.* Устойчивость кадров в промышленности. – К.: Наук. думка, 1976. – 275 с.
  3. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. – М.:Наука, 1992. – 398 с.
  4. *Blau P.M. Duncan O.D.* The American Occupational Structure. – New York: Wiley, 1967.
  5. *Гаждо Ф.* Социальная мобильность и жизненные пути молодежи // Трудящаяся молодежь: образование, профессия, мобильность. – М.: Мысль, 1984. – 162с.
  6. Межпоколенческая трудовая мобильность. – К.: Наук. думка, 1988. – 209 с.
  7. Мобильность кадров на промышленном предприятии. – К.: Наук. думка, 1981. – 218 с.
  8. *Руткевич Н.Н.* Процессы социальных перемещений и понятие социальной мобильности. – М.: Наука, 1986. – 235с.
  9. *Пароль В.* Социальная дифференциация и социальная мобильность производственного коллектива // Социальная мобильность и проблемы формирования и использования трудовых ресурсов. – Новосибирск; Иркутск: 1970. – 431с.
  10. *Мокляк Н.Н.* Социально-профессиональные перемещения на социалистическом предприятии. – К.: Наук. думка, 1977. – 329 с.
  11. Методологические проблемы исследования мобильности трудовых ресурсов. – Новосибирск: Изд-во Новосибирск. гос. ун-та, 1974. – 318 с.
  12. *Руткевич Н.Н.* Процессы социальных перемещений и понятие социальной мобильности. – М.: Наука, 1986. – 235с.
  13. Социологический справочник / Под ред. В.И. Воловича. – К.: Наук. думка, 1990. – 330 с.
  14. *Erikson R., Goldtorpe J.* The Constant Flux. – Oxford: Clarendon Press, 1992.
  15. Соціологія: Навч. посіб. / За ред. С.О. Макеева. – К.: «Укр. енциклопедія», 1999. – 344 с.
  16. *Макеев С.А.* Социальная мобильность и идентичности в структурной перспективе // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу суспільства: Зб. наук. праць. – Харків: Вид. центр ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 1999. – С. 9–14.